

• ЗІБРАННЯ ТВОРІВ •

УМБЕРТО ЕКО

«ВИГАДУЮЧИ ВОРОГА»
ТА ІНШІ
ПРИНАГІДНІ ТЕКСТИ

Харків
«ФОЛІО»

АБСОЛЮТ І ВІДНОСНІСТЬ

Якщо ви не злякалися жахливої теми мого виступу і зібралися тут сьогодні ввечері, отже, ви готові до всього, проте повноцінна лекція про категорії Абсолюту та Відносності зайняла б дві з половиною тисячі років — стільки ж налічує історія цього питання. Цього року тема «Міланезіани» — «Суперечка про Абсолют», і, природно, насамперед я замислився над значенням цього поняття. Філософ завжди має починати із найпростішого.

Я пропустив решту подій «Міланезіани», тому для початку вирішив пошукати в інтернеті, хто з художників звертався до Абсолюту: мені трапилися «Знання абсолюту» Маґрітта, ще кілька картин, чиї автори не важливі, серед них «Зображення абсолюту», «Пошук абсолюту» й «У пошуках Абсолюту», наприклад, горілки «Абсолют». Зважаючи на все, Абсолют — ходовий товар.

Поняття Абсолюту наштовхнуло мене на думку про одну з його протилежностей — поняття Відносності, яке узвичаїлося, коли високопоставлені духовні особи, а з ними і світські мислителі замахнулися на так званий релятивізм — це слово згодом стало лайливим і застосовувалося лише в крайніх випадках, що можна порівняти з «комунізмом» у вустах Берлусконі. Зараз я, мабуть, мав би внести ясність, натомість заплутаю вас іще дужче й розкрию все розмаїття значень цих двох категорій, які, залежно від обставин і контексту, сприймаються зовсім по-різному, а отже, їх не можна використати як завгодно.

Згідно з філософськими словниками, Абсолютом називається все, що *ab solutus* — нічим не пов'язане й не обмежене, ні від чого не залежить, чий сенс, першопричина та пояснення — в ньому самому. Тобто щось схоже на Бога, коли Він визначає себе: «Я Той, що є»¹ (*Ego sum qui sum*), усе інше другорядне, у ньому не укладена його власна першопричина, і навіть якщо воно й існує, то легко могло б і не існувати або припинити своє існування завтра, що рано чи пізно трапиться із Сонячною системою або з кожним із нас.

Як створіння випадкові й приречені на смерть, ми намагаємося вчепитися за щось вічне — Абсолют. Цей Абсолют може бути трансцендентним, як біблійне божество, або іманентним. Навіть не торкаючись Спінози чи Бруно, ми разом із філософами-ідеалістами стаємо частиною Абсолюту, оскільки Абсолют (наприклад, за Шеллінгом) — це нерозривна єдність суб'єкта, що пізнає, і того, що раніше від суб'єкта відокремлювалося, — природи або світу. В Абсолюті ми ототожнюємо себе з Богом, є частиною чогось іще не до кінця оформленого: процесу, розвитку, нескінченного зростання та нескінченного самовизначення. Але якщо все влаштоване саме так, то ми ніколи не зможемо ні охарактеризувати, ні пізнати Абсолют, бо є його частиною, і в спробі досягнути його будемо схожими на барона Мюнхгаузена, який витягав себе за волосся з болота. Альтернативне рішення — думати про Абсолют як про щось, чим ми не є і що перебуває поза нами й незалежно від нас, як Бог в Арістотеля, який мислить самого себе і, як писав Джойс у романі «Портрет митця замолоду», «залишається всередині, або позаду, або поверх, або поза своїм твором, невидимий, витончившись до небуття, байдуже пиляючи собі нігті». Ще в XV столітті Ніколас Кузанський писав у трактаті *De docta ignorantia*²: «Бог абсолютний».

¹ Вих. 3:14.

² «Про вчене незнання» (лат.).

Але для Кузанського Бог, як і Абсолют, ніколи до кінця не збагнаний. Зв'язок між нашою свідомістю і Богом той самий, що й між вписаним багатокутником і колом, у яке він вписаний: число сторін поступово збільшується, і багатокутник стає дедалі ближчим до кола, але багатокутник і коло ніколи не збігаються. Кузанський казав, що Бог є одночасно центр і коло, він перебуває скрізь і ніде.

Чи можна уявити собі коло, центр якого скрізь, а сам він ніде? Звісно, не можна. Але можна сказати про нього, що я вже зараз і роблю, і кожен із вас тямить: я кажу про щось, пов'язане з геометрією, нехай незбагненне й неприпустиме з геометричного погляду. Отже, усе ж є різниця між здатністю досягнути щось (або не досягнути) і назвати, наділивши якимось змістом.

Що означає використовувати слово й наділяти його змістом? Варіантів кілька:

А. *Володіти низкою правил, як розпізнати можливий об'єкт, ситуацію, подію.* Наприклад, сенс слів «пес» або «спіткнутися» містить низку пояснень, іноді заміщених візуальними образами, завдяки яким ми розпізнаємо собаку й відрізняємо його від кішки, відрізняємо поняття «спіткнутися» від «підстрибнути».

Б. *Мати у своєму розпорядженні визначення та/або класифікацію.* Існують визначення та класифікації собак, так само як і подій чи ситуацій, наприклад, «ненавмисного вбивства з необережності», відмінного від просто «ненавмисного вбивства».

В. *Знати за заданою величиною інші властивості, названі «фактичними» чи «енциклопедичними».* Припустімо, про собаку я знаю, що він вірний, незамінний на полюванні, чудовий сторож; про ненавмисне вбивство з необережності я знаю, що кримінальний кодекс передбачає за нього певне покарання тощо.

Г. *За можливості володіти низкою правил, як створити відповідний об'єкт чи подію.* Нехай я і не гончар, але знаю значення слова «ваза», уявляю собі процес її створення, те саме стосується і понять «обезголоження» чи «сірчана кислота». Якщо звернутися

до слова «мозок», то я знаю сенси А і Б, знайомий із деякими властивостями В, але як його створити, мені невідомо.

Чудовий приклад, коли відомі властивості пунктів А, Б, В і Г, пропонує нам Ч. С. Пірс¹, ось як він описує літій:

Якщо зазирнете у підручник хімії у пошуках визначення літійу, то, можливо, виявите, що це елемент, атомна маса якого дуже близька до семи. Але якщо в автора більш логічний склад розуму, то він повідомить вам, що необхідно шукати серед мінералів, склоподібних, прозорих, сірих або білих, дуже твердих, тендітних і нерозчинних, такий, що надає малинового відтінку полум'ю, не світиться; цей мінерал, розтертий у порошок разом із вапном або з так званою щурячою отрутою і розплавлений, може бути частково розчинений у соляній кислоті; якщо цей розчин випарувати й осад за допомогою сірчаної кислоти в належний спосіб очистити, то звичайними методами його можна перетворити на хлорид; якщо цей хлорид одержати у твердому вигляді, розплавити та піддати електролізу за допомогою пів десятка потужних елементів, то утворюється кулька рожевого, сріблястого металу, що плавитиметься на газоліновому пальнику; ось ця речовина і є взірцем літійу. Особливість цього визначення — чи, радше, цього припису, що корисніше, ніж визначення, — у тому, що він повідомляє вам, що означає слово «літій», вказуючи, що маєте робити, щоб отримати чуттєве (perceptual) знайомство з об'єктом слова².

Це чудовий приклад, як можна повно і ємно уявити сенс якогось поняття. Сенс інших фраз найчастіше буває туманним, неточним і низхідним за шкалою ясності. Наприклад, навіть у фрази «найбільше парне число» є сенс, і ми відразу розуміємо, що це число ділиться на два (ми також здатні відрізнити його від найбільшого непарного числа), ми володіємо і вельми туманним набором правил, як його отримати, тобто можемо

¹ Чарльз Сандерс Пірс (1839–1914) — американський філософ, логік, математик, основоположник прагматизму та семіотики.

² Пірс Ч. С. Елементи логіки. *Grammatica speculativa*.

уявити, що будемо називати дедалі більші числа, відокремлюючи безнадійність витівки, як буває уві сні, коли намагаємося щось схопити, але нам це ніяк не вдається. Така фраза, як «Бог є одночасно центром і колом, він перебуває скрізь і ніде», не має в собі жодних вказівок, які допомогли б створити відповідний об'єкт, вона не тільки не пов'язана з жодним визначенням, але зводить нанівець усі спроби хоча б уявити його, від чого тільки голова йде обертом. Визначення поняття «Абсолют» загалом тавтологічне (абсолютне те, що не випадкове, але випадкове те, що не абсолютне), воно не дає нам жодних описів, пояснень і класифікацій; нам нема чого сподіватися на правила щодо створення чогось такого, жодні властивості нам не відомі, якщо тільки Абсолют не володіє ними всіма і тоді, можливо, *ε id cuius nihil majus cogitari possit*¹, про що казав святий Анзельм Кентерберійський (тут мені на думку спадає висловлювання, яке приписують Рубінштейну: «Чи вірую я в Бога? Ах, ні, я вірую в щось набагато більше»). Ми намагаємося досягнути його, але найбільше, на що здатна наша уява, — це та сама хрестоматійна ніч, коли всі кішки сірі.

Певна річ, ми можемо не лише назвати, а й наочно уявити собі те, що не здатні досягнути. Але ці образи не тотожні незбагненному: вони тільки пропонують нам спробувати уявити незбагненне, а потім обманюють наші очікування.

Ці спроби повідомляють нам почуття безсилля, описане Данте в останній пісні «Раю» (Пісня тридцять третя, 82–96), де він хоче розповісти, що побачив у ту мить, коли поринув поглядом у божество, але все, що може сказати, — це те, що нічого не може сказати, тож вдається до чудової метафори книги з незліченим числом сторінок:

О щедрий дару вишніх таємниць,
Дай утопити зір в яскравім світі,
Який не зна ні меж, ані границь!

¹ Тим паче, про що подумати неможливо (лат.).

Я бачив, що у цій глибині скритій
Любов, як в палітурці, добира
Розкидане, мов сторінки розбиті.
Суть, випадковість, суміш зла й добра
Роїлись на межі мого вмлівання...
І мову ніби сутінок стира.
Я, мабуть, вузол бачив їх зливання,
Бо, не скінчивши слова ще свого,
Відчув я величезне раювання.
Забулася ця мить життя мого,
Мов двадцять п'ять віків, як замір смілий
Нептуна здивував веслом Арго¹.

Те саме почуття безсилля опановує Леопарді, коли він вирішує розповісти нам про нескінченність («І серед цієї / Безмірності всі думки зникають, / І солодко мені тонути в цьому морі»).

Ось чому цього року на «Міланезіані» стільки митців, які прийшли поміркувати про Абсолют. Уже Псевдо-Діонісій Ареопagit вважав, що божественне Єдине таке далеке від нас, що не може бути ні зрозумілим, ні досяжним; говорити про нього треба метафорами й алюзіями, а найкраще — щоб наочно показати убожество наших промов — негативними символами, незвичними виразами:

А іноді, запозичуючи образи від низьких предметів, називають Його світом запашиним, каменем наріжним (Пісн. Пісн. I, 2. Ефес. II, 20). Крім того, вони зображають Його в образі звірів, приписуючи Йому властивість лева й леопарда, уподібнюючи рисі й ведмедиці, позбавленим дітей (Осії XIII, 7, 8) (Gerarchia celeste, II, 5)².

Деякі наївні філософи висунули теорію, що тільки поетам до снаги пояснити нам, що таке Буття чи Абсолют, але й у них не зустрінеш нічого певного. Малларме все життя шукав слова, щоб висловити «орфічне пояснення землі»:

¹ Переклад Євгена Дроб'язка.

² Про небесну ієрархію (лат.).

*Я кажу: квітка! і, поза забуттям, куди відносить голос мій
будь-які обриси речей, підіймається запашина, силою музики,
сама ідея, незнайомі досі пелюстки, але та, якої в жодному не-
має букеті* («Криза вірша», 1895).

Цей текст насправді не перекласти, він повідомляє лише про те, що вимовляється слово, воно існує саме по собі в навколишньому білому просторі й рано чи пізно породжує сукупність усього невимовного, але під личиною небуття. Справді: *назвати об'єкт означає знищити три чверті поезії, укладеної в щастя поступового вгадування: пропонувати, — ось справжня мрія* (Sur l'évolution littéraire: réponse à l'enquête de Jules Huret¹, 1891).

Усе життя Малларме минає під знаком цієї мрії і водночас під знаком поразки. Поразки, яку Данте із самого початку вважав неминучою, розуміючи, що в спробах дати остаточне тлумачення нескінченності укладено диявольську гординю, і він уникнув поразки поезії, створюючи поезію поразки — вона не намагається висловити невимовне, але каже про неможливість висловити.

Поміркуємо над тим, що Данте (як, втім, і Псевдо-Діонісій, і Микола Кузанський) був вірянином. Чи можна вірити в Абсолют і стверджувати, що його неможливо помислити та висловити? Так, якщо визнати, що неможливу думку про Абсолют замінює відчуття Абсолюту, отже, віра як основа речей, що таяться і доказ для того, що нам незримо². Під час теперішньої «Міланезіани» Елі Візель згадав слова Кафки про те, що можна розмовляти з Богом, але не про Бога. Якщо, з погляду філософії, Абсолют — це ніч, коли всі кішки сірі, то для містиків, для Івана від Хреста, наприклад, це «темна ніч» («О, ніч, мене веде, / Жаданіше ніж зоря»³) і джерело неймовірних емоцій.

¹ «Про літературну еволюцію: у відповідь анкету Жуля Юре» (фр.).

² Аліґ'єрі Д. *Божественна комедія*. Рай, XXIV, 64–65.

³ Мережковський Д. *Іспанські містики*.

ЗМІСТ

Передмова	3
Абсолют і Відносність	27
Полум'я чудове	49
Вогонь як божественна стихія	52
Пекельний вогонь	56
Алхімічний вогонь	58
Вогонь як прояв епіфанії	64
Вогонь, що відроджує	67
Ekpyrosis у наші дні	69
Полювання за скарбами	72
Ласощі, що скисли	84
Ембріони без царства небесного	95
«Група-63», через сорок років	104
«Іль Веррі»	105
Клімат	110
Зіткнення	115
Італійське літературне суспільство	117
Революція у формах	121
Приміряти на себе	128
Суперечність і самогубство	130
«На жаль, Гюго!». Поетика надмірності	133
Глянець і мовчання	165
Уявні астрономії	174
Форма Землі	177
Небесна форма	187

Нескінченність світів.....	191
Фантастика.....	192
Холодне Сонце й порожниста Земля.....	195
Вигадані географії та правдива історія.....	198
Острів приказок	202
Я — Едмон Дантес!	211
Тільки Улісса нам бракувало.....	227
Чому острів так і не було знайдено	236
Роздуми про «Вікілік»	262